

Amila Ždralović¹

Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet

Originalni naučni rad

UDK 159.922-055.1/.2:[305-055.2:141.72

DOI 10.7251/SOCSR2120041Z

COBISS.RS-ID 133795329

Prihvaćeno: 19.03.2021.

Etika brige i njene refleksije na feminističke teorije prava i pravde

Apstrakt

Iako feminizam okuplja raznovrsne i često suprotstavljene feminističke stavove, pojam feministička teorija prava (feministička jurisprudencija), često se jednoznačno definiše. Zajedničko uporište velikog dijela feminističkih teorija, direktno ili indirektno, može se naći u konceptu etike brige. U radu su izdvojene temeljne karakteristike ovog koncepta, bitne za dalju sociološko-pravnu raspravu o pravdi/pravednosti. Feminističke debate koje uslovljavaju prepoznatljivu divergentnost mišljenja unutar feminističkih teorija (prava i pravde) posmatraju se kroz prizmu kritičkih refleksija u odnosu na teorijski koncept etike brige, a stalno uzimajući u obzir feministička iskustva sa naših prostora. Konačna intencija ove rasprave je da razmotri mogućnosti povezivanja etike brige i etike prava i pravde kroz strategiju urođnjavanja.

Ključne riječi: *feminizam; feminističke teorije prava; etika brige; etika prava*

Uvod: Teorijsko-konceptualni okvir

U ovom radu se razmatraju uticaji koje je koncept etike brige imao na feminističke pravne teorije. Psihologinja *Carol Gilligan* je svojim radovima, u kojima definiše okvire ovog koncepta, značajno usmjerila i oblikovala rasprave teorijama prava i pravde. Linije direktnog uticaja možemo pratiti u odnosu na kulturalni feminizam, koji se naziva i feminizam razlika. Kao grana radikalnog feminizma, ovaj pristup se razvija '80-ih godina prošlog stoljeća, sa osnovnim fokusom na preispitivanje pravnih sistema. Kulturalne femini-

¹ E-mail: a.zdralovic@pfsa.unsa.ba

stkinje, poput *Leslie Bender*², smatraju da postojeći pravni sistemi svoj okvir i temelje nalaze u tradicionalnoj etici prava i pravednosti, te da u potpunosti ignorišu drugačije glasove etike brige koji bi za rezultat imali bitno drugačije pravne norme. U tom kontekstu, autorice/i analiziraju na koje načine etika brige može preoblikovati različite grane prava.³

Kulturalne feministkinje, slično kao i Gilligan, zauzimaju "agnostički" stav prema pitanjima biološke osnove za spolne razlike, te usmjeravaju napore da pokažu da su tradicionalne ženske osobine, poput njege i empatije, korisne osobine koje je društvo nepravedno obezvrijedio.⁴ Međutim, za razliku od Gilligan, kulturne feministkinje daju primat „etosu brige“ u odnosu na „etos prava“, te smatraju da bi „zasnivanje zakonskih pravila na komunitarnim vrijednostima i etosu brige rezultirao donošenjem dramatično različitih izbora“.⁵ Njihova temeljna tvrdnja je da je "gotovo sav naš postojeći pravni sistem, proizvod muškog ethosa prava"⁶.

Međutim, potrebno je naglasiti da je prethodni problem rasprave u suštini epistemološke prirode i svodi se na pitanje proizvodnje znanja u naukama, od čega nisu pošteđene ni pravne nauke. Feminističke teorije su se, u proteklim decenijama, profilirale kao referentno mjesto rasprava u okvirima društvenih i humanističkih nauka, ali prakse njihovog ignorisanja su nastavljene u institucionalnim okvirima. Feminističke rasprave nalaze svoj prostor, ali ostaju izolirane i getoizirane. Na našim prostorima, one se odvijaju, na primjer, na konferencijama koje su označene kao feminističke (i najčešće su organizovane izvan institucionalnog akademskog okvira) ili kao izdvojeni paneli u okviru opštih tema, ali ne kao naučna paradigma, koja je integrirana u razgovore o konkretnim pitanjima unutar šire teme, i dimenzija koju treba uzeti u obzir.

Rasprava koja se razvija u ovom radu prvobitno je motivisana dominantno ignorantnim odnosom Sociologije prava, kao interdisciplinarnog prostora, prema feminističkim raspravama o/u pravu. Uzimajući u obzir svrhu feminističke teorije prava, ona se u ovom radu posmatra kao primarno sociološko-pravna teorija. Naime, slijedeći *Robin West*, možemo zaključiti da je njena svrha deskriptivna, kritička i normativna. Deskriptivna svrha se tiče opisa društvene stvarnosti prava; kritička se ogleda u analizama koje imaju tendenciju da opišu načine na koje pravo, unatoč usvojenim principima, i

² Leslie Bender, 'From Gender Difference to Feminist Solidarity: Using Carol Gilligan and an Ethic of Care in Law', U: *Vermont Law Review* 15/1, 1990.

³ William Turnier et al., 'Redistributive Justice and Cultural Feminism', U: *The American University Law Review*, Vol. 45/5, 1996. (1275-1322.), <http://www.aulawreview.org/>

⁴ Margery Lucas, 'Difference Feminism Now', U: *Society*, Vol. 52 Issue 5, 2015. str. 499.

⁵ William Turnier et al., *Op. cit.*

⁶ *Ibidem*, str. 1285.

dalje ne proizvodi učinke rodne ravnopravnost; normativna svrha se odnosi na mijenjanje i transformaciju prava.⁷

U prvom dijelu rada mapirat će se različiti feministički pravci unutar kojih se grade feminističke teorije prava i ukazat će se na njihove međusobne korelacije. U drugom dijelu rada, fokus je stavljen na emotivno-kognitivne psihološke pristupe pravdi, kako bi se izvele karakteristike modela etike brige kojeg koncipira Carol Gilligan. Zaključci koji se temelje na ovom modelu, u literaturi se često uzimaju kao zajednička karakteristika feminističkih teorija prava. Cilj rasprave, u trećem dijelu rada, jeste da se ukaže na divergentnost mišljenja unutar feminističkih teorija prava. Sporovi će se posmatrati kroz prizmu kritičkih refleksija u odnosu na teorijski koncept etike brige, a stalno uzimajući u obzir feministička iskustva sa naših prostora. I konačno, u četvrtom dijelu rada, ispituju se eventualni potencijali modela etike brige i mogućnosti njegovog izmiještanja iz sfere privatnog života i civilnog društva, u domen politike i javnog života.

Feminističke pravne teorije

Glavno obilježje feminizma su nesuglasice koje rezultiraju različitim teorijskim pristupima. Spisateljica, profesorica i aktivistkinja iz SAD-a, Ann Snitow, u svojoj posljednjoj knjizi *Visitors: An American Feminist in East Central Europe*, navodi da feminizam nije ideologija jer "ne nudi dosljedan svjetonazor" i "nikada nije bio fiksna konfiguracija uvjerenja".⁸ U suštini, nije moguće doći do sinkretičkog poimanja feminizma, a time i feminističke pravne teorije, ali je moguće govoriti o neslaganjima koja ih definišu, te na taj način pratiti geneze određenih ideja.

Ključni sporovi iz '80-ih godina prošlog stoljeća, sabiru se u debati između liberalnih i radikalnih feministkinja. Međutim, kako piše Robin West, iako njihovu „opozicijsku prirodu“ ne treba potcijeniti, „u nekim kontekstima, njihovi pristupi su komplementarni“.⁹ Tako, na primjer, iako zauzimaju suprotstavljene stavove o pitanjima „poput regulacije pornografije i legalizacije ili kriminalizacije seksualnog rada“, u pogledu nekih drugih pitanja (kao na primjer, u pogledu direktne i/ili indirektno diskriminacije na radnom mjestu,

⁷ Robin West, 'Introduction to *Research Handbook on Feminist Jurisprudence*', U: Robin West & Cynthia Grant Bowman (ur.) *Research Handbook on Feminist Jurisprudence*, Cheltenham, UK/Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2019, str. 1-4.

⁸ Ann Snitow, *Visitors: An American Feminist in East Central Europe* (New York: New Village Press, 2020), str. 123, 180, 181.

⁹ Robin West, *Op.cit.*, str. 16.

učešća žena u političkom životu, prava na abortus itd), manje je sukoba.¹⁰ Iako se teorijske nesuglasice time ne prevazilaze, solidarnost unutar pokreta postaje moguća samo u odnosu na odabrana pitanja, o kojima postoji saglasnost.

Glasnoća sporova između radikalnog i feminističkog liberalizma, utišana je, ali i produbljena s novim teorijskim pristupima, koji se ujedinjuju i u kritici liberalizma¹¹. Oslanjajući se na rad Robin West¹², kao alternativne feminističke pravne teorije u odnosu na prethodne debate, mogu se izdvojiti relacijska feministička pravna teorija, teorija ranjivosti, interseksijski feminizam, socijalistički feminizam, te postmoderne i queer feminističke pravne teorije. Stari sporovi su tek prividno prevaziđeni sa „novim“ feminističkim pravnim teorijama, budući se one profiliraju u okvirima starih debata. Na sličan način možemo opisati i njihov odnos prema teoriji Carol Gilligan, budući da ovu teoriju istovremeno i kritički prevazilaze i nalaze u njoj oslonac zadržavajući neke temeljne pristupe.

Tako na primjer, pojam intersekcije uvodi profesorica prava i začetnica kritičke rasne teorije (engl. *critical race theory*), *Kimberlé Crenshaw*, kako bi ukazala na presijecanje različitih društvenih identiteta. Uvid o različitim iskustvima društvene nejednakosti žena i muškaraca i dalje je prisutan, ali se sada uzimaju u obzir i načini na koje „različiti oblici nejednakosti često djeluju zajedno i pogoršavaju jedni druge“.¹³ Kako objašnjava *Crenshawu*:

„Skloni smo govoriti o rasnoj nejednakosti kao odvojenoj od nejednakosti na temelju spola, klase, seksualnosti ili imigrantskog statusa. Često nedostaje kako su neki ljudi podložni svemu tome, a iskustvo nije samo suma njegovih dijelova.“¹⁴ Intersekcionalni pristupi, kao i druge savremene feminističke teorije prava, polaze od kritike prethodnih pristupa (specifičnih, prije svega, za kulturalni feminizam koji se snažno oslanja na model etike brige), koji polaze od teze o opštem podređenom položaju žena i njihovom zajedničkom, univerzalnom iskustvu drugosti. Osnova kritike je u tome da generalizacija iskustva drugosti propušta uvidjeti posebno loše položaje marginaliziranih grupa, bilo kroz ukrštanje različitih oblika isključivanja, bilo kroz prepoznavanje specifičnih položaja posebno ranjivih, odnosno vulnerabilnih grupa. Međutim, ovakvi pristupi suštinski, na koncu, od feminizma očekuju osjetljivost za

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ Unatoč kritikama, mnoge autorice ukazuju na vrijednosti feminističkog liberalizma (vidjeti, npr. Sylvia A. Law 'In defense of liberal feminism', In: Robin West & Cynthia Grant Bowman (ur.) *Research Handbook on Feminist Jurisprudence*, Cheltenham, UK/Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2019).

¹² *Ibidem*

¹³ KatySteinmetz,'Q+A: KimberléCrenshaw.' *TIME*Magazine 195(7/8), 2020., str. 82. <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=asn&AN=141838309&site=ehost-live>.

¹⁴ *Ibidem*

sve najsitnije razlike i senzibilitet za različito uslovljene specifične položaje grupa. Kulturalni feminizam, na temelju koncepta etike brige, naglašava već žensko iskustvo drugosti kao dovoljan osnov za analizu društvenih nejednakosti, ali i otvara mogućnost za dalja ispitivanja ukrštanja rodnog identiteta sa drugim osnovama isključivanja. S druge strane, autorice poput Kimberle Crenshaw uviđaju da pojedinke/ci često doživljavaju „podređenost na presjeku svojih identiteta, umjesto na temelju jednog ili drugog identiteta“¹⁵. Na sličan način, *Haleigh Prevost* i *Jennifer M. Kilty* navode da „presijecanja seksizma, rasizma i kolonijalizma djeluju kroz okvir segregacije kako bi proizveli i učvrstili rodne i rasne nejednakosti“¹⁶. Ipak, svi ovi pristupi, ukazujući na nedostatke kulturalnog feminizma i teorije Carol Gilligan, „razbijaju“ unificirani, homogenizirani „ženski identitet“ na mnoštvo partikularnih ženskih identiteta. Subjekti njihovih teorijskih pristupa, i dalje su grupni, koherentni identiteti. Stoga se u odnosu na „nove“ pristupe, izdvajaju postmoderne, poststrukturalističke feminističke i queer teorije. Međutim, ovi pristupi su „subverzivni“ do te mjere da „dovode u pitanje tradicionalna, hegemonijska shvaćanja spola i roda, na primjer“¹⁷. Međutim, tek sa ovakvim dovodenjem u pitanje, feministička debata se izvlači iz patrijarhalnih dihotomija i oslobađa pretpostavke da „rod uvijek i isključivo znači matricu „muževnog“ i „ženstvenog““¹⁸. Ipak, mogu se identificirati najmanje dvije problematične konsekvence ovog pristupa. Prvo, rod je kategorija koja nam omogućava da opisujemo i objašnjavamo društvenu stvarnost. Drugo, iako mnoge teoretičarke prepoznaju značaj dekonstrukcije identiteta, istovremeno su i zabrinute zbog toga što se time istovremeno podrivaju temelji feminističke teorije.¹⁹

(Emotivno-)kognitivna psihološka tumačenja pravednosti

Koncept pravde, koji postavlja osnov za pravo, moguće je posmatrati iz različitih i međusobno komplementarnih uglova, a jedan od njih je motrište

¹⁵ Lezlie L. Green, 'Erasing Race', SMU Law Review Forum, 73 (2020), str. 70.

¹⁶ Haleigh Prevost & Jennifer M. Kilty, 'You Start to Feel like You're Losing Your Mind: An Intersectionality-Based Policy Analysis of Federal Correctional Segregation Policy and Practice', U: *Canadian Journal of Women and the Law*, vol. 32, no. 1, 2020, str. 192.

¹⁷ Martha Albertson Fineman, 'Introduction: Feminist and Queer Legal Theory', U: Martha Albertson Fineman, Jack E. Jackson i Adam P. Romero (ur.) *Feminist and Queer Legal Theory: Intimate Encounters, Uncomfortable Conversations*. London/New York: Routledge, 2009, 2016., str. 1.

¹⁸ Judith Butler, *Raščinjavanje roda* (Sarajevo: TDK Šahinpašić, 2005), str. 39.

¹⁹ Kao ilustrativan primjer ovakvih sporenja oko subjektiviteta feminističke teorije, može se navesti knjiga: Seyla Benhabib et al, *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange* (New York: Routledge, 1995)

koje fokus stavlja na moralno rasuđivanje pojedinki/ca. Jedna od prvih verzija kognitivno-psiholoških tumačenja pravednosti, usmjerenih na otkrivanje zakonitosti moralnog rasuđivanja pojedinaca/ki, ponuđena je u Protagorinom mitu o podjeli sposobnosti.²⁰ Parmenid u ovom dijalogu navodi da su pravednost i ostale političke vrline jednako date svim ljudima, ali da bi se one i pojavile kod pojedinke/ca, neophodno je da se razvijaju vježbanjem i učenjem²¹.

Od antičkih vremena do danas, razvile su se različite kognitivističke teorije moralnog prosuđivanja i moralnog razvoja pojedinaca/ki. Odlučujući preokret u razmatranju ovih problema napravljen je sa *Piagetovom* teorijom socijalnog učenja, koju će dalje razviti *Lawrence Kohlberg*. Kohlberg je ponudio model tri razine moralnog razvoja (od kojih svaka ima po dva stupnja): predkonvencionalna, konvencionalna i postkonvencionalna.²² Na prvoj razini, moralno (odnosno, *predmoralno*) rasuđivanje uslovljeno je konsekvencama nepoštivanja izvanjskih pravila; na drugoj razini, društvena pravila i očekivanja usvajaju se kao vlastita; tek na trećoj razini, izgrađuje se individualni sistem vrijednosti.²³ Međutim, jedan od zaključaka Kohlbergove teorije jeste da žene obično ne dosežu više stupnjeve moralnog razvoja i nisu u mogućnosti biti nepristrasne i objektivne. Autori poput *Sigmunda Freuda*, *Erika Eriksona*, *Jean Piageta* i *Lawrencea Kohlberga*, predvidjeli su da mnoge žene „drugačije konstruiraju problem“ i „polaze od drugog skupa premisa”.²⁴ Ovakva kritička zapažanja bila su polazište radova *Carol Gilligan*.

Ova psihologinja najprije 1977. godine objavljuje tekst pod naslovom „In a Different Voice: Women's Conception of the Self and of Morality“ [Drugačijim glasom: Žensko poimanje sebe i moralnosti], koji je kasnije (1982. godine) doveo i do knjige *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* [Drugačijim glasom: Psihološka teorija i razvoj žena]. Upravo s ovim radovima autorica gradi kritički odnos prema prethodnim teorijama, čiji je subjekt primarno maskulin. Problem je primarno metodološke prirode u pogledu uzorkovanja, ali u konačnici sa značajnim teorijskim konsekvencama. Ipak, kritički odnos ne znači odbacivanje prethodnih teorija, već njihovu nadopunu.

Gilligan ukazuju na nedostatke, prije svega, Kohlbergove skale kojom su vrednovani odgovori. Ponavljajući njegovo istraživanje, ova autorica je testi-

²⁰ Platon, *Gorgija/Protagora* (Beograd: Kultura, 1968), str. 18-24.

²¹ *Ibidem*, str. 20-24.

²² Lawrence Kohlberg, 'Moral stages and Moralization: The Cognitive developmental Approach', U: Lawrence Kohlberg, *The Psychology of Moral Development; The Nature and Validity of Moral Stages*, San Francisco: Harper and Row, San Francisco, str. 172, 175-177. 1984.

²³ *Ibidem*, str. 173.

²⁴ Carol Gilligan, 'Revisiting 'In a Different Voice', *LEARNING Landscapes*, 11 (2), 2018, str. 27.

rala djevojčice i dječake kako prosuđuju u slučaju tzv. *Heinzove dileme*²⁵. Dječak *Jake* rješava dilemu dajući prioritet vrijednosti života i koristi tu logiku da opravda svoj izbor:

“Ljudski je život vredniji od novca; ako apotekar zaradi samo 1000\$, on će i dalje živjeti, a ako Heinz ne ukrade lijek, njegova će žena umrijeti. (Zašto je život vredniji od novca? – pita ispitivač/ica.) Apotekar može kasnije skupiti 1000\$ od bogatih ljudi koji boluju od raka, ali Heinz ne može dobiti natrag svoju ženu. (Zašto ne?) Jer ljudi su svi različiti, neponovljivi“.²⁶

Kršenje zakonskih propisa dječak *Jacke* ne smatra pogrešnim, a svoj stav dalje argumentira s tezom da su zakone stvorili ljudi, te su zato promjenljivi, a mogu biti i pogrešni.²⁷ Njegova argumentacija utemeljena je na pretpostavci osnovnih moralnih vrijednosti, s kojima zakoni u konkretnim situacijama ne moraju biti komplementarni. Etičko-logičkim promišljanjem problema, *Jake* dolazi do racionalnog, ispravnog rješenja, nezavisno od snage bilo kojih autoriteta.²⁸ Međutim, razmatrajući istu dilemu, djevojčica *Amy* nudi drugačiju argumentaciju, ne zauzima čvrstu moralnu poziciju. Ona razmatra problem i uzima u obzir konsekvence različitih izbora koje *Heinz* može napraviti. Za razliku od *Jackea*, ona nije sigurna da li *Heinz* treba ukrasti lijek, te se pita da li postoji neki način da *Heinz* dođe do novca.²⁹ Na pitanje zašto *Heinz* ne treba ukrasti lijek, kako objašnjava *Gilligan*, *Amy* se ne poziva na poštivanje zakona, već na eventualne posljedice ovog čina na *Heinzovu* dalju brigu o ženi:

“Ako ukrade novac, možda će onda spasiti ženu. Ali ako ukrade novac, može i da ode u zatvor, a onda se njegova žena može ponovo razboljeti i opet će joj trebati lijek. To onda neće biti dobro.

Dakle, trebao je naći neki drugi način da dođe do lijeka.“³⁰

Međutim, kako primjećuje *Gilligan*, *Kohlbergova* skala je pretpostavljala samo logičke i racionalne odgovore, odnosno matematičko “vaganje” i rješavanje hipotetičkih moralnih dilema. S druge strane, odgovori koje daje djevojčica produbljuju i umnožavaju moralnu dilemu, brinući o dugoročnim posljedicama različitih izbora.³¹ Razmatrajući specifičnosti odgovora djevoj-

²⁵ Ovu dilemu je razvio *Kohlberg* za mjerenje moralnog razvoja i sastoji se u sljedećem: Da li će čovjek koji se zva *Heinz* ukrasti lijek za koji nema novca da ga kupi, a koji mu je potreban, kako bi svojoj ženi spasio život (više vidjeti u: *Carol Gilligan, In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge/Massachusetts/London: Harvard University Press, 2003, str. 25-26.).

²⁶ *Carol Gilligan, In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge/Massachusetts/London: Harvard University Press, 2003, str. 26.

²⁷ *Ibidem*, str. 26.

²⁸ *Ibidem*, str. 27.

²⁹ *Ibidem*, str. 28.

³⁰ *Ibidem*, str. 28.

³¹ *Ibidem*, str. 28.

čica, Gilligan daje nešto drugačiju teoriju moralnog razvoja, te zaključuje da moralni razvoj žena ima tendenciju prolaska kroz tri faze: *sebična*, koju obilježava samo briga za sebe; *brižna*, koju karakterizira sposobnost brige za druge bliske osobe i *univerzalno brižna*, koju karakterizira sposobnost brige za dobrobit čovječanstva u cjelini.³² Razvijajući teorije brige, Gilligan je ponudila drugačiji emotivno-kognitivni pristup. Djelo *Drugačijim glasom* je potaklo mnoge feminističke teoretičarke da kritikuju etiku pravâ i da umjesto nje grade etiku brige. Debata o etici pravâ i etici brige najprije se koncentrira na pitanja da li muškarci i žene doista različito promišljaju o moralnim problemima, te koje su prednosti etike brige u odnosu na etiku pravâ. Feminističke zagovornice etike brige ističu njenu nadmoć nad etikom pravde jer se etika brige, prije svega, usredsređuje na razvijanje moralnih dispozicija i vrlina, a ne na učenje moralnih principa i pravila. Ona je adekvatnija, jer u rješavanju moralnih problema traži odgovore koji su kontekstualni, a ne apstraktna univerzalno primjenljiva pravila.³³

U nekim kasnijim feminističkim pravnim teorijama, posebno onim u kojima se zauzima pozicija kulturalnog feminizma, dat je primat ženskoj etici brige u odnosu na mušku etiku prava i pravde. U teoriji Carol Gilligan riječ je naprosto o drugačijem glasu. Ako posmatramo na ovaj način, njena teorija u suštini nije u diskrepanciji s ranijim teorijama, posebno Kohlbergovom, već je teorija koja, pored "muškog" glasa, u obzir uzima i drugačiji, "ženski", glas. Razlike između ova dva glasa su u tome što se u "muškom" glasu naglašavaju prava i pravda, dok se u "ženskom" akcentiraju briga i međuljudski odnosi. Međutim, u odnosu na dalje tumačenje teorije Carol Gilligan i razumijevanje uticaja koje je imala na sociološko-pravna određenja pravde i prava, potrebno je izdvojiti dvije prethodne napomene o kontradiktornostima u koje zapada feministička (pravna) teorija. Prva se tiče konteksta u koji smiještamo dihotomiju "muškog" i "ženskog" pristupa, a druga – teorijskih dispozicija etike pravde i etike brige. Tek onda je moguće razmotriti mogućnosti integracije ova dva pristupa.

O kontradiktornostima feminizma

Identitetarna matrica pristupa – etike brige i etika pravednosti, i odražava i podržava patrijarhalnu dihotomiju "muško" – "žensko". Za razliku od femi-

³² Više o fokusima i prelaznim fazama: Sara Ann Reiter, 'Kohlberg – Gilligan Controversy: Lessons for Accounting Ethics education', U: *Critical Perspectives on Accounting*, No. 7, 1996, str. 33-54.

³³ Jasminka Babić-Avdišpahić & Asim Mujkić, *Etika* (Zenica: Udruženje za filozofiju i društveno-humanistička istraživanja, Eidos, 2019), str. 141-142.

nistkinja prvog talasa koje su dominantno nadahnute liberalnim idejama o univerzalnosti ljudskih prava i jednakosti ljudskih bića, drugi talas se usmjerava ka razlikama između muškaraca i žena, sa tendencijom univerzalizacije ženskog iskustva kao kontinuiranog iskustva drugosti. Ovakve pretpostavke, karakteristične za početke drugog talasa prisutne su i danas u različitim raspravama, i to ne samo onima o moralnom razvoju, već i, na primjer, u raspravama o stilovima vođenja i upravljačkim vještinama, u feminističkoj epistemologiji, u ženskom mirovnom aktivizmu ili ekofeminizmu. Pretpostavka svakog od ovih pristupa je ona o univerzalnost i specifičnost "ženskog". Ono je pretpostavljeno kao univerzalno, kao zajedničko za sve "žene" i specifično kao mjesto razlike u odnosu na "muško".

Homogenizacije kolektivnog ženskog identiteta, postaju posebno problematične u esencijalističkim verzijama. Svaka od tih verzija uključuje neke tvrdnje o suštini, biti "ženskog" identiteta, pripisujući mu određene zajedničke, primordijalne karakteristike (kao što su na primjer karakteristike miroljubljivijeg spola, brižnijeg, emotivnijeg, itd.). Ovakve strategije su srodne sa patrijarhalnim strategijama, koje ispisuju nizove binarnih opozicija. Iako suštinski isti pristupi, njihovi ishodi su drugačiji. Patrijarhalni pristup koristi dihotomije (kao što su racionalnost – emotivnost), kako bi žene zadržao u privatnoj sferi, a feministički bi ih uključio u sferu politike i javnog života. Međutim, za razliku od prvog vala feminizma, u okviru drugog talasa, težnje nisu usmjerene na ravnopravno sudjelovanje u već skrojenim maskulinim strukturama, već na njihovo ispitivanje i kroz "drugačiji" glas transformisanje.

Čišćenje ženskog identiteta od svih razlika ne otjelovljuje se nužno u biološkom, te u nastojanju da se izbjegne esencijalizam, već se u feminizmima osnova homogenizacije traži uglavnom u različitim oblicima društvenosti, a prije svega u rodnoj socijalizaciji i specifičnim iskustvima podređenosti. Kontradiktornost ovakvih pristupa je u tome što patrijarhalno definisane uloge žena postaju iskustva u kojima se razvijaju "ženske" vrline emotivnosti, suosjećajnosti i brige. Istovremeno, njihov potencijal zavisi od mogućnosti da se ove vrline prenesu u sferu javnog i političkog života. Teorijski koncepti inspirisani radovima Carol Giligran, nalaze svoje potvrde i u empirijskim istraživanjima u kojima se nastoje kroz "mjerjenja" utvrditi razlike između "muškog" i "ženskog" pristupa u različitim oblastima. Ovakva istraživanja su rađena i na našim prostorima i uglavnom dolaze iz oblasti ekonomije. Tako se, na primjer, iznose rezultati empirijskih istraživanja o "muškom" i "žen-skom" liderstvu.³⁴

³⁴ Jasna Kovačević, "Rodne razlike u etičkom donošenju odluka", U: Amila Ždralović (ur.), *Rod i ekonomija*, Sarajevo: SOC, 2019. Jelena Milinović, *Liderke izbliza. Prilog proučavanju liderstva žena u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2017.)

U suštini, i u istorijskoj perspektivi, možemo pratiti temeljne sličnosti i specifične razlike artikulacije feminističkih ideja drugog talasa na našim prostorima i prostorima zapadnih, demokratskih društava.³⁵ I feministkinjena Zapadu i jugoslovenske feministkinje tražile su temeljite strukturne promjene i polazile su od teorijski sličnih uvida o generalnoj podređenosti žena. Ipak, okolnosti života u velikoj mjeri su uticale na drugačiji intenzitet događaja. Dok su feministkinje na Zapadu, prvenstveno u SAD i u krugovima radikalnog feminizma, marširale i tražile legalizaciju abortusa i zalagale se za zakone kojima bi se pornografija zabranila, jugoslovenske aktivistkinje jednako radikalno u, prije svega, političkim okolnostima svoga društva otvaraju pitanja ograničenosti i dometa socijalističke jednakopravnosti muškaraca i žena. Njihovi narativi o podređenosti žena i potrebi solidarnosti, bez obzira na brojne razlike, suštinski su slični. Prisjećajući se konferencije iz 1978. godine, *Nada Ler Sofronić* navodi:

“Progovorile smo javno, preuzele rizik medijske, institucionalne i partijske packe i šamare, a pogotovo što smo na našu konferenciju pozvale najznačajnije žene, feministkinje razvijenog Zapada, koje su pričale gotovo istu priču, ali o tome kako je Zapad

³⁵ Narativ o jedinstvenom ženskom identitetu, ženskom pitanju i antagonizmima između spolova, oblikovao je ‘70-ih godina radove i aktivnosti feministkinja s naših prostora. Kraj i kulminacija ove prve faze jugoslovenskog feminističkoga pokreta (u raspravi se prihvata periodizacija koju navodi: Đurđa Knežević u tekstu “Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj”, U: Andrea Feldman(ur.), *Žene u Hrvatskoj, Ženska i kulturna povijest*, str. 248-249., Zagreb: Ženska infoteka, 2004.), bila je konferencija “Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup?”, koja je održana 1978. godine u Studentskom kulturnom centru u Beogradu. Rasprave na konferenciji istovremeno se mogu tumačiti i kao uvod u drugu fazu feminističkog pokreta, budući da je načeta unificirana kategorija ženskog i jedinstveni pristup, naglašavanjem “razlika” između “zapadnog” i jugoslovenskog feminizma. Razlike su uslovljene drugačijim načinima života u bitno drugačijim društveno-političkim okolnostima. Kako piše Žarana Papić, u tekstu iz 1992, žene u Jugoslaviji su živjele u “drugacijoj civilizaciji” od žena na Zapadu (Žarana Papić, „Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi“, U: Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović & Daša Duhaček, ur., *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002*. Beograd: Centar za studije roda i politike. Fakultet političkih nauka i Žene u crnom, str. 197.). Na Zapadu se akcentiraju pitanja prava žena na vlastito tijelo i legalizacije abortusa, a kroz osnaživanja žena u malim ženskim grupama, naglašava se važnost i sestrinske solidarnosti (Milena Karapetrović, *Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost*, U: Amila Ždralović i Saša Gavrić (pr.), *Uvod u rodne studije, Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, str. 25). S druge strane, u društvu socijalističke ravnopravnosti i ostvarenih prava (kao što su pravo na rad, obrazovanje, razvod i abortus), žene su “bile učutkane”, “uljuljkane u pasivnost” i uvučene “u zamku socijalističke ideologije” u okviru koje se tvrdilo da je riješeno tzv. “žensko” pitanje (Žarana Papić, “Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi”, str. 197.). Ipak, kao feministkinje i marksistkinje, teoretičarke su problematizirale patrijarhalni karakter socijalističkog društva i opštu podređenost žena u društvu.

koji se toliko hvali svojom demokratijom u stvari demokratija bez žena, u tome se sastojala činjenica da su one feministkinje i kako su i njih i nas naši bajni ljevičari nakon '68. godine ostavili i s govornice gurnuli za geštetnere i u kafe-kuhinje, naravno ne sve. Žene su definitivno shvatile da trebaju svoj pokret i da se za prava koja im pripadaju moraju samostalno i solidarno s drugim ženama boriti u svom nezavisnom pokretu.³⁶

Kontinuitet ideje je prekinut raspadom društva i države, a sa konceptom demokratije „koji je konzervativan, tradicionalan, nacionalistički i pojednostavljen“³⁷, feminizam je ušao u drugačiju fazu. U tekstu *Telo kao 'proces u toku'*, koji je objavljen u časopisu *Sociologija* 1992. godine, Žarana Papić primjećuje da na tragu „razvoja i razgranjavanja feminističkih teorija“, „zreliji feminizam“ upućuje „ranom feminizmu“ iste one primjedbe koje je on „u svojoj najranijoj fazi, upućivao „muškoj teoriji“ koja je zapostavljala pitanje polne podele.“³⁸

Saznanje da kategorija žene nije ni homogena, ni statično-univerzalna, već heterogena, slojevita kategorija koja, kako sinhronijski tako i dijahronijski, može poprimati različite oblike i zauzimati različite položaje i uloge, ukazuje na specifičnu istorijsku dinamiku odnosa polova u kojoj odnos podređenosti i nadređenosti može varirati u skladu sa kulturnim obrascima muškosti i ženskosti. Univerzalizam ranije faze feminizma s pravom je kasnije kritikovan, jer se „praznim“ univerzalizmom ne može ni razumeti ni osvetliti sve kulturno bogatstvo i raznolikost mogućnosti odnosa među polovima.³⁹

Temeljnu potporu za svoje tvrdnje, Žarana Papić nalazi u eseju sociologinje *Judith Stacey*. Stacey prepoznaje knjigu Carol Gilligan kao izuzetno važnu jer je u njoj autorica „osporila lažni univerzalizam u znanstvenim narativima o (navodno ljudskom) moralnom razvoju koji su ukorijenjeni isključivo u proučavanju iskustava i subjektivnosti muškaraca“⁴⁰ Na ovom tragu, mogu se prepoznati najmanje četiri konceptualna okvira koje je proizvela teorija Carol Gilligan. Prvo, ona je poljuljala epistemološke temelje objektivnosti i neutralnosti maskulinih naučnih teorija i uvela analitičke kategorije koje generalno ne mogu biti ignorisane u analizama iz društvenih i humanističkih nauka.

³⁶ Nada Ler Sofronić, 78 Revisited (dio transkripta Konferencije 78 Revisited), U:*ProFemina*, 2011, str. 3.

³⁷ Žarana Papić, Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi, str. 195.

³⁸ Žarana Papić, *Telo kao 'proces u toku'*, U: Adriana Zaharijević et al, (ur.), *Žarana Papić, Tekstovi 1977-2002*. (Beograd: Centar za studije roda i politike - Fakultet političkih nauka i Žene u crnom, 2012), str. 165.

³⁹ *Ibidem*, str. 166.

⁴⁰ Judith Stacey, On Resistance Ambivalence, and Feminist Theory: A Response to Carol Gilligan, U:*Michigan Quarterly Review*. Vol. XXIX, No. 4, 1990, str. 537.

Drugo, ponudila je okvir za dalje feminističke teorije, a posebno one koje su se razvijale u okvirima kulturalnoga feminizma. Treće, feminističke kritike koje su je slijedile, otvorile su puta ka postmodernim i poststrukturalističkim feminističkim perspektivama. I četvrto, knjiga je imala značajan direktni uticaj na različite ženske pokrete, ali je i ponudila konceptualni okvir za tumačenje opsega i ograničenja njihovog aktivističkog rada (primarno u segmentu ženskog mirovnog aktivizma i ekofeminizma). Kao ilustrativan pristup u tom kontekstu, može se izdvojiti ženski (mirovni) pokret na našim prostorima nakon '90-ih. Naime, krajem '80-ih godina prošlog stoljeća dolazi do spontanog razvoja ženskih lobija, ženskih parlamenata, nezavisnih ženskih udruženja u Srbiji, Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.⁴¹ Kako navode Tatjana Žarković i Jelena Gaković:

“Ženski mirovni aktivizam u zemljama bivše Jugoslavije jedinstven je primjer solidarnosti koja ne poznaje fizičke i simboličke granice nametnute nacionalističkom ideologijom [...] U pristupu miru, sigurnosti i rješavanju sukoba koji se tradicionalno označava kao ženski u prvom planu je promišljanje i djelovanje po modelu etike brige i odgovornosti.”⁴²

U interpretaciji ženskog mirovnog aktivizma, autorice posežu, u teorijskim objašnjenjima, za kategorijalnim aparatima koje je ponudila Carol Gilligan. Pri tome, uzimaju u obzir (postmodernističke) kritike ovakvog pristupa, ali smatraju da je, upravo radi kritičke refleksije o značaju i potencijalu ženskog mirovnog udruživanja, potrebno prethodnu raspravu smjestiti u društveni kontekst. Ne sporeći značaj ovakvog pristupa, uz nužne kritičke napomene o esencijalističkim osnovama udruživanja, može se konstatovati da su feminizmi u Bosni i Hercegovini, kao i u zemljama u okruženju, ušli u drugačiju fazu. Istraživanja generalno potvrđuju značajno sudjelovanje žena u sferi civilnog društva i izgradnju različitih ženskih politika.⁴³

⁴¹ Sanja Licht & Slobodan Drakulić, *When the Word for Peacemaker was a Woman: War and Gender in the Former Yugoslavia*, U: Jelisaveta Blagojević & Dušan Dorđević Mileusnić (ur.), *Belgrade Women's Studies Journal - Selected Papers Anniversary Issue*. <http://www.zenskostudije.edu.rs/en/publishing/online-material/women-s-studies-journal>

⁴² Tatjana Žarković & Jelena Gaković, *Women's Peace Activisms*, In: Amila Ždralović et al., *What is the Gender of Security? 20 years of the Security Council Resolution 1325 'Women, Peace and Security' and its implementation in Bosnia and Herzegovina* (Sarajevo: Sarajevo Open Centre i OSCE, 2020), str. 111.

⁴³ Ristin Thomasson, *To make room for changes – Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*. The Kvinna till Kvinna Foundation, 2006. <http://www.peacewomen.org/node/90314>; Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, 2013; Amila Ždralović and Miela Rožajac – Zulčić, *Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost*, U: Andriana Zaharijević (pr.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo:

Teorijske dispozicije etike pravde i etike brige

Na temelju prethodnih istraživanja, može se zaključiti da iako se žensko udruživanje često odvija oko patrijarhalne matrice, u međuvremenu je stasao i snažan pokret. Posebno kada je riječ o udruženjima u manjim lokalnim zajednicama, aktivistkinje identificiraju, bar deklarativno, ideju ženske solidarnosti kao izuzetno važnu, artikuliraju zajednički ženski identitet tek povremeno problematizirajući ga kroz prepoznavanje preklapanja različitih osnova diskriminacije i otvarajući pitanja o položaju žena iz ranjivih grupa. Dija-pazon aktivnosti udruženja i neformalnih grupa je raznovrstan i uključuje organizovanja druženja i izleta, programe ekonomskog osnaživanja žena, humanitarne poslove, aktivnosti usmjerene na prevenciju i suzbijanje nasilja u porodici, organiziranje preventivnih pregleda, itd.⁴⁴ Najveći dio udruženja se samo-identificiraju kao ženska udruženja, a radi dalje saradnje i podrške formiraju se mreže koje okupljaju organizacije i pojedinke, kao što su na primjer Ženska mreža BiH⁴⁵, Ženska romska mreža⁴⁶, RING mreža⁴⁷ ili Sigurna mreža⁴⁸. Generalno, u aktivističkom radu se mogu prepoznati različita djelovanja, ali dominantan model koji se prepoznaje je etika brige, koja je komplementarna patrijarhalno definisanom ženskom identitetu, kao osnovi održavanja i aktivističkog djelovanja. Ipak, važno je naznačiti da se kroz borbu za prava, artikuliraju i teorijske pozicije feminističkog liberalizma.

Aktivističko djelovanje pri tome trpi sve opšte nedostatke djelovanja u sferi civilnog društva, a često mu se prigovara da je ngo-izirao feminizme i sveo ih na projektne aktivnosti usmjerene donatorskim politikama. Ovo se odražava i na feminističke teorije, budući da se velikim dijelom proizvode unutar „većih“ feminističkih/ženskih udruženja, koja se povezuju s pojedinkama i pojedincima iz akademske zajednice i popunjavaju postojeće praznine, koja su posljedica opšteg stanja i oskudnih ili nikakvih finansijskih ulaganja u istraživanja i publikovanja radova iz društvenih i humanističkih nauka. U vaninstitucionalnim sferama civilnog društva, bilo je i formalno jednostavnije pokrenuti različite istraživačke i edukacijske programe.⁴⁹

Sarajevski otvoreni centar Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH Fondacija CURE, 2012.

⁴⁴ Ovakav zaključak temeljim na prethodnim empirijskim istraživanjima o ženskom/feminističkom pokretu, čiji su nalazi većim dijelom objavljeni u publikaciji: Amila Ždralović i Zlatiborka Popov Momčinović, *Activisms on the Margins: Capacity Assessment in Ten Selected Women's Organizations*, Sarajevo: Fondacija CURE, 2019.

⁴⁵ Vidi više na: <https://zenskamreza.ba/o-nama/>.

⁴⁶ Vidi više na: <https://www.zrm-uspjeh.ba/index.php/bs/o-nama>.

⁴⁷ Vidi više na: <https://www.ring.ba/index.php/nama/o-mrezi-ring>.

⁴⁸ Vidi više na: <https://www.sigurnamreza.ba/en>.

⁴⁹ Midhat Izmirlija i Amila Ždralović, *Feministička teorija, nauka i istraživanje u Bosni i Hercegovini*, U: Amila Ždralović i Saša Gavrić, *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za*

Ovim napomenama se ne želi umanjiti značaj aktivnosti unutar nevladinog sektora, a koji uključuje neformalne edukacijske programe i naučno-istraživački rad. Nalazi ovakvih istraživanja pružaju uvid u društvenu stvarnost prava, po pitanju rodne ravnopravnosti, i daju smjernice za dalje zalagavačke aktivnosti i transformaciju prava. O bogatstvu ovakvog istraživačkog rada, svjedoči, na primjer, izdavačka produkcija organizacija kao što su Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Cure.⁵⁰ Na temelju provedenih istraživanja, organizacije periodično rade i izvještaje o stanju (ženskih) ljudski prava, kao što su na primjer izvještaji organizacija civilnog društva o primjeni zaključnih zapažanja i preporuka CEDAW komiteta za Bosnu i Hercegovinu.

Međutim, opravdano ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri proizvodnja znanja unutar projektnih ciklusa teorijski, budući da su ciljevi i predmeti istraživanja definisani unutar šireg projekta. Odnosno, ovakvi radovi nude „snimku“ postojećeg stanja i nude korisne uvodne rasprave ali opravdano, s obzirom na njihovu primarnu svrhu, često izostaju dublje teorijske analize i produktivne kritike. Jedan ovakav primjer predstavlja i odnos prema UN-ovoj Agendi o ženama, miru i sigurnosti koji je teorijski snažno oblikovan etikom brige.⁵¹

Naime, u Bosni i Hercegovini se već deset godina kontinuirano i intenzivno radi na provedbi UN-ove Rezolucije 1325, a nacionalni planovi za njevo provođenje kontinuirano su unapređivani. U *Izvještaju o implementaciji Agende za žene, mir i sigurnost u regiji OSCE-a* zapaža se da su se u i Bosni i Hercegovini i Srbiji, drugim, odnosno trećim nacionalnim akcionim planom „nastojali usredotočiti na ljudsku sigurnost, pokušavajući da planove učine relevantnijim za neposredne, stvarne sigurnosne prijetnje s kojima se suočava stanovništvo, uključujući na primjer reakcije na prirodne katastrofe“.⁵² Međutim, već sa prvim prijetnjama pandemije Covid-19, pokazali su se svi nedostaci pristupa. Od proglašenja vanrednog stanja, Agencija za ravnoprav-

studentice i studente društvenih nauka. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, 2019.

⁵⁰ Više o publikacijama, koje su objavile ove organizacije,

vidjeti na: <https://fondacijacure.org/category/publikacije/istrazivanja/> i <https://soc.ba/>.

⁵¹ „Feministkinje koje dolaze iz zapadnih, liberalnih država za koje je karakteristično relativno stabilno stanje i uslovno odsustvo konflikta [...] često oštro kritikuju UN-ovu Agendu o ženama, miru i sigurnosti. Kritika posebno dolazi do izražaja u odnosu na načine provođenja Rezolucije 1325, gdje se naglašava da države umjesto da se bave problemima sigurnosti žena unutar svojih granica, ovaj dokument koriste kao paravan za druge interese vanjske politike“ (Amila Ždralović et al, *Kojeg je roda sigurnost: 20 godina Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325, Žene, mir i sigurnost i njezina provedba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i OSCE, 2020, str. 13).

⁵² Henri Myrtilinen et al, *Implementing the Women, Peace and Security Agenda in the OSCE Region*, 2020. Beč: OSCE, 2020, str. 56.

nost spolova BiH (ARSBiH), upozoravala je da nadležni organi, prilikom donošenja i provođenja mjera u borbi protiv pandemije, moraju voditi računa o efektima njihovih aktivnosti na stanje rodne ravnopravnosti, a koncem aprila izrađene su i *Preporuke za integrisanje perspektive ravnopravnosti spolova u proces planiranja, donošenja i provođenja odluka, mjera i planova u borbi protiv pandemije COVID-19*. Preporuke se odnose primarno na oblasti prevencije i zaštite od rodno zasnovanog nasilja, radnog angažmana žena, ekonomskog položaja žena i ravnopravne zastupljenosti žena u tijelima odlučivanja⁵³. Svakako da će u narednom periodu biti potrebne analize procjene stanja, ali se u kontekstu ove rasprave može identificirati i problem pretjerane orijentiranosti na žensku etiku brige, a ne urodnjenu politiku. Tako Ebu Demir, analizirajući akcione planove Bosne i Hercegovine (odnosno, prva dva nacionalna akciona plana), ukazuje na dvije slabosti: prvo, problem pretjerane fokusiranosti na opisnu zastupljenost žena (*descriptive representation*), koja jeste važna ali ne vodi supstantivnoj zastupljenosti (*substantive representation*); drugo, odsustvo rodno urodjenih politika.⁵⁴ Ovi zaključci o slabostima nacionalnih akcionih planova, mogu se posredno tumačiti i u širem teorijskom kontekstu. Aktivnosti na promjenama političkog i javnog života, primarno su usmjerene umjesto na njihovu suštinsku transformaciju, na pitanje tzv. „ženskih“ kvota. Pored toga, ženska politika utemeljena na etici brige, profilira ženski i muški identitet na način koji je sličan patrijarhalnim pristupima, te proizvodi ograničene promjene. Ženski aktivizam u Bosni i Hercegovini, u sferi civilnog, artikulirao je svoje zahtjeve, ali i ozbiljno poljuljao uvjerenja u homogeni ženski identitet, te su akcentirani problemi marginaliziranih skupina žena. Ali sa osloncima u etici brige različiti ženski identiteti ostaju zarobljeni u patrijarhalno definisanim ulogama.

Etika brige - ako u sferi političkog i javnog života nadopunjuje etiku pravednosti - ima transformativni potencijal pod pretpostavkom da je, kao i etiku pravednosti, posmatramo kao idealno-tipski model, a ne *apriori* kao ženski i muški model. Ovdje se ne radi o potencijalu koji treba iscrpljivati - kroz individualne resurse žena koje brinu i staraju se o domu i ukućanima ili kao brigu aktivistkinja za život u lokalnim zajednicama i nadomještanje svih slabosti socijalnog sistema - već uključiti pristup kao dio javne politike. Također, idealno-tipske konstrukcije treba osloboditi prefiksa „ženske“ i „muške“.

⁵³ ARSBiH. (28.4.2020), *Preporuke za integrisanje perspektive ravnopravnosti spolova u proces planiranja, donošenja i provođenja odluka, mjera i planova u borbi protiv pandemije COVID-19*. Broj: 10-37-2-728-2/20. <https://arsbih.gov.ba/preporuke-za-integrisanje-perspektive-ravnopravnosti-spolova-u-borbi-protiv-pandemije-covid-19/>

⁵⁴ Demir Ebru, The role of the United Nations women, peace and security agenda in promoting gender justice in post-conflict societies: Is the agenda transformative. *International Journal of Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights*, 7 (7), 2016.

Koliko god da postoje empirijske potvrde za korištenje ovih prefiksa, isto tako se mogu naći i potvrde suprotne teze. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, na primjer, feminizacija pravne profesije i posljedično visoka stopa zastupljenosti žena u pravosuđu⁵⁵, nije značila uvođenje ženske ili feminističke paradigme u sudsku vlast. Ovim se ne želi negirati značaj etike brige i svakako da je ona i „korektiv“⁵⁶ etike pravednosti, jer kontekstualizira etiku pravednosti i podrazumijeva (rodni) senzibilitet koji uzima u obzir dugoročne posljedice određenih odluka i politika. Međutim, feministički pristupi koji traže oslonac u etici brige i daju joj primat u odnosu na etiku pravednosti, prate stroge patrijarhalne rodne podjele.

S druge strane, povezivanje koncepta etike pravednosti i etike brige, može se tražiti u strategiji urođnjavanja (*gender mainstreaming*) koja je i nastala kao reakcija na manjkavosti specifičnih ženskih politika. Kako objašnjava Zorana Antonijević, „na Prvoj međunarodnoj konferenciji žena u Meksiko Sijetu 1975. godine definisana je obaveza država članica Ujedinjenih nacija da formulišu nacionalne strategije, ciljeve i prioritete kako bi unapredili rodnu ravnopravnost i iskorenili rodnu diskriminaciju“, ali deset godina kasnije, „na Trećoj svetskoj konferenciji žena u Najrobiju 1985. godine, ustanovljeno je da programi koji su bili usredsređeni na žene, koje su najčešće bile sagledavane kao homogena grupa, nisu dali zadovoljavajuće rezultate“.⁵⁷ Upravo iz tih razloga dalje se razvijala strategija urođnjavanja (*gender mainstreaming*) koja je predstavljena na Četvrtoj svjetskoj konferenciji žena u Pekingu 1995. godine.⁵⁸ Gender mainstreaming predstavlja pristup koji traži uključivanje rodne perspektive u sve programe i aktivnosti, kao i na svim nivoima donošenja odluka, planiranja i provođenja aktivnosti.⁵⁹ U literaturi se povela rasprava o strategiji urođnjavanja i njenim transformacijskim potencijalima⁶⁰, ali neki autori/ce upozoravaju da ona ne nudi revolucionarne već spore promjene:

⁵⁵ Podaci o spolnoj strukturi sudske vlasti dostupni su u Godišnjim izvještajima Visokog sudskeg i tužilačkog vijeća.

⁵⁶ Jasminka Babić-Avdispahić i Asim Mujkić, *Etika*, str. 142.

⁵⁷ Zorana Antonijević, *Gender mainstreaming: urođnjavanje*, U: Amila Ždralović i Saša Gavrić (pr.) *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 275-284), Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, 2019., str. 275.

⁵⁸ *Ibidem*

⁵⁹ Zorana Antonijević, *Gender mainstreaming: urođnjavanje*, str. 275.; Adnan Kadribašić, *Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost*, U: Amila Ždralović i Saša Gavrić, *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 137-150), Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, 2019., str.146.

⁶⁰ Više vidjeti u: Jane L. Parpart, *Exploring the Transformative potential of Gender mainstreaming in International Development Institutions*, U: *Journal of International Development*, 26, 2014, str. 382-395, 2014, Anouka van Eerdewijk, *The Micropolitics of Evaporation: Gender Mainstreaming instrument sin Practice*, U: *Journal of International Development* 26, str. 345-355, 2014.

“Predlažemo analizu transformacijskog potencijala rodno osvi-
ještene politike s drugačijim pojmom promjene na umu. To
znači da promjene postignute uvođenjem urođnjavanja mogu
istovremeno i reproducirati određene oblike rodne nejednakosti
i činiti male korake u rušenju odnosa moći instaliranih u ovoj
nejednakosti, zavisno o kontekstu. Strategije urođnjavanja stoga
bi mogle djelom podrivati, a djelom se uskladiti s postojećim
odnosima moći, ali zasigurno neće donijeti revolucionarnu pro-
mjenu kakvu se mogla očekivati pokretanjem urođnjavanja kao
globalne strategije. Umjesto toga, mogli bi se vidjeti kao mali
pokreti, koraci naprijed, natrag i bočno u vrlo, vrlo sporoj revo-
luciji i procesu promjene.”⁶¹

U obzir treba uzeti da je riječ o relativno novoj globalnoj strategiji, koja
ima široko područje primjene, te govorimo o urođnjavanju politika, budžeta,
obrazovanja itd. Neki autori/ce također navode da se urođnjavanje kao strate-
gija nejednako primjenjuje u različitim državama, pa čak i na različite načine
unutar jedne države⁶², što svakako i dodatno opterećuje način njenog tuma-
čenja, ali i omogućava neophodne kontekstualizacije, kakve traži etika brige.
Za mnoge radove iz oblasti feminističke teorije karakteristično je odbacivanje
apstraktnih univerzalnosti i objektivnih standarda, te se prepoznaje da „ap-
straktne izjave o ljudskoj prirodi neizbježno ignoriraju razlike i u konačnici
su neosjetljive na one izvan iskustva osobe koja generalizira”⁶³. Na ovakvim
tezama počiva i veliki dio feminističkog liberalizma, koji se oslanja na etiku
prava i pravde. S obzirom da je strategija urođnjavanja prije univerzalni pri-
stup, nego univerzalno pravilo, ona pruža odgovor na veliki dio kritike koja
dolazi iz feminističke teorije prava koja se oslanja na etiku brige.

Umjesto zaključka

Etiku pravde i etiku brige možemo šire tumačiti kao razliku između dis-
kursa pravde i pravednosti: pravde koja formuliše univerzalne principe i pra-
vednosti kao njihove kontekstualizacije. Urođnjavanje, kao strategija, dopu-
šta kontekstualizaciju univerzalnih principa prilikom formiranja, provođenja
i evaluacije politika, programa, mjera itd. Strategija se temelji na uzimanju u
obzir njihovih učinaka, što upućuje na njenu kontinuiranu kontekstualizaci-

⁶¹ Tine Davids et al, *Feminist Change revisited: Gender Mainstreaming as Slow Revolution*, *Journal of International Development*, Vol. 26 Issue 3, April 2013, str. 396-408.

⁶² Francesca Scala & Stephanie Paterson, *Bureaucratic Role Perceptions and Gender Mainstreaming in Canada*, U: *Gender, Work & Organization*, Vol. 24 Issue 6, str. 579-593., 2017.

⁶³ Linda J. Lacey, *Introducing Feminist Jurisprudence: An Analysis of Oklahoma's Seduction Statute*, 25, U: *Tulsa Law Review. Volume Symposium on Feminist Jurisprudence*, Vol. 45, Issue 4., 2013, str. 775-798. <https://digitalcommons.law.utulsa.edu/tlr/vol25/iss4/4>, str. 781.

ju. Šire tumačenje dopušta da govorimo o učincima, ne na unificirane pretpostavljene skupine (mukarci – žene) već o učincimana različite pojedinke/ce i različite grupe. Ovakvom pristupu se može opravdano prigovoriti da se vraća na teren feminističkog liberalizma i da promišljanjem o problemu dominira Rawlsova paradigma. Međutim, treba uzeti u obzir da pristupi koji se direktno ili indirektno oslanjaju na koncept etike brige, dijele i zajedničku karakteristiku kritike (feminističkog) liberalizma i podrivanja njihovih temeljnih vrijednosti. Liberalizam jeste ideja koja traži transformaciju, kakva se nudi njegovim podvođenjem pod paradigmu feminizma.

Literatura

- Antonijević, Zorana. Gender mainstreaming: urođnjavanje. U: Ždralović, Amila&Gavrić, Saša. (pr.) *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 275-284). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, 2019.
- ARSBiH (28.4.2020). *Preporuke za integrisanje perspektive ravnopravnosti spolova u proces planiranja, donošenja i provođenja odluka, mjera i planova u borbi protiv pandemije COVID-19*. Broj: 10-37-2-728-2/20. <https://ar-sbih.gov.ba/preporuke-za-integrisanje-perspektive-ravnopravnosti-spolova-u-borbi-protiv-pandemije-covid-19/>.
- Babić-Avdispahić, Jasminka & Mujkić, Asim. *Etika*. Zenica: Udruženje za filozofiju i društveno-Humanistička istraživanja Eidos. 2019.
- Bender, Leslie. From Gender Difference to Feminist Solidarity: Using Carol Gilligan and an Ethic of Care in Law“, U: *Vermont Law Review*, vol. 15, no. 1, 1990, str. 1-48.
- Benhabib, Seyla et al. *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*. New York: Routledge, 1995.
- Butler, Judith. *Raščinjavanje roda* (prev. Jasmina Husanović). Sarajevo: TDK Šahinpašić, 2005.
- Davids, Tine et al. Feminist Change revisited: Gender Mainstreaming as Slow Revolution. U: *Journal of International Development*, Vol. 26 Issue 3, April 2013, str. 396-408.
- Demir, Ebru. The role of the United Nations women, peace and security agenda in promoting gender justice in post-conflict societies: is the agenda transformative. U: *International Journal of Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights*, 7 (7), 2016., str. 81-91. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3558508, [23.11.2020.]
- Eerdewijk, Anouka. The Micropolitics of Evaporation: Gender Mainstreaming

- ming instrument sin Practice. U: *Journal of International Development* 26, str. 345–355, 2014.
- Fineman, Martha Albertson. Introduction: Feminist and Queer Legal Theory. U: Fineman, Martha Albertson et al (eds.). *Feminist and Queer Legal Theory: Intimate Encounters, Uncomfortable Conversations*. London/ New York: Routledge. 2009, 2016.
- Gilligan, Carol. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge/Massachusetts/London: Harvard University Press, 2003.
- Gilligan, Carol. Revisiting 'In a Different Voice'. *LEARNing Landscapes* 11 (2), 2018, str. 25–30. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1245466>
- Gilligan, Carol. In a Different Voice: Women's Conception of the Self and of Morality. *Harvard Educational Review*, 47 (4), 1977, str. 481–517.
- Green, Lizzie L. Erasing Race. *SMU Law Review Forum*, 73, 2020, str. 63–72.
- Izmirlija, Midhat & Ždralović, Amila. Feministička teorija, nauka i istraživanje u Bosni i Hercegovini. U: Ždralović, Amila & Gavrić, Saša. *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 57–68). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet.
- Kadribašić, Adnan. Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost. U: Ždralović, Amila & Gavrić, Saša (pr.). *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 137–150). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet. 2019.
- Karapetrović, Milena. Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost. U: Ždralović, Amila & Gavrić, Saša. *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 15–37). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet. 2019.
- Knežević, Đurđa. Kraj ili novi početak? – Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj. U: Feldman, Andrea (ur.). *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest* (str. 247–260). Zagreb: Ženska infoteka. 2004.
- Kohlberg, Lawrence. Moral stages and Moralization: The Cognitive developmental Approach. U: Kohlberg, Lawrence. *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. San Francisco: Harper and Row. San Francisco. str. 170–205. 1984.
- Kovačević, Jasna. Rodne razlike u etičkom donošenju odluka. U: Ždralović, Amila (pr.). *Rod i ekonomija* (str. 28–38). Sarajevo: SOC, 2019.
- Lacey, Linda J. Introducing Feminist Jurisprudence: An Analysis of Oklahoma's Seduction Statute, 25. U: *Tulsa Law Review. Volume Symposium on Feminist Jurisprudence*, Vol.45, Issue 4, 2013, str. 775–798. <https://digital-commons.law.utulsa.edu/tlr/vol25/iss4/4>
- Law, Sylvia A. In defense of liberal feminism, U: West, Robin & Grant Bow-

- man, Cynthia (ur.). *Research Handbook on Feminist Jurisprudence* (str. 24-43). Cheltenham, UK/Northampton, MA. USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2019. <https://doi.org/10.4337/9781786439697.00009>
- Ler Sofronić, Nada. 78 Revisited (dio transkripta Konferencije 78 Revisited). U: *ProFemina*, ljeto/jesen 2011.
- Licht, Sonja & Drakulić, Slobodan. When the Word for Peacemaker was a Woman: War and Gender in the Former Yugoslavia. U: Blagojević, Jelisa-veta & Đorđević Mileusnić, Dušan (ur.). *Belgrade Women's Studies Journal - Selected Papers Anniversary Issue*. <http://www.zenskestudie.edu.rs/en/publishing/online-material/women-s-studies-journal>.
- Lucas, Margery. Difference Feminism Now. *Society*, Vol. 52 Issue 5, 2015, str. 499-502.
- Milinoić, Jelena. *Liderke izbliza. Prilog proučavanju liderstva žena u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2017.
- Myrntinen, Henri et al. *Implementing the Women, Peace and Security Agenda in the OSCE Region*. Beč: OSCE, 2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/3/4/444577.pdf>.
- Papić, Žarana. Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi. U: Zaharijević et al. (pr.). *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002*. (str. 195-202). Beograd: Centar za studije roda i politike - Fakultet političkih nauka i Žene u crnom. 2012.
- Papić, Žarana. Telo kao proces u toku. U: Zaharijević et al. (pr.). *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002*. (str. 149-177). Beograd: Centar za studije roda i politike - Fakultet političkih nauka i Žene u crnom. 2012.
- Parpart, Jane L. Exploring the Transformative potential of Gender mainstreaming in International Development Institutions. U: *Journal of International Development*. 26, 2014, str. 382-395. DOI: 10.1002/jid.2948
- Platon. *Gorgija/Protagora*. (Prev. Albin Vilhar). Beograd: Kultura. 1968.
- Popov-Momčinović, Zlatiborka. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini. Fondacija CURE. 2013.
- Prevost, Haleigh & Kilty, Jennifer M. You Start to Feel like You're Losing Your Mind: An Intersectionality-Based Policy Analysis of Federal Correctional Segregation Policy and Practice. U: *Canadian Journal of Women and the Law*, vol. 32, no. 1, 2020, str. 162-195.
- Reiter, Sara Ann. Kohlnerg – Gilligan Controversy: Lessons for Accounting Ethics education. U: *Critical Perspectives on Accounting*, No. 7, 1996, str. 33-54.
- Scala, Francesca & Paterson, Stephanie. Bureaucratic Role Perceptions and

- Gender Mainstreaming in Canada, U: *Gender, Work & Organization*, Vol. 24 Issue 6, 2017, str. 579-593. DOI: 10.1111/gwao.12182.
- Snitow, Ann. *Visitors: An American Feminist in East Central Europe*. New York: New Village Press. 2020.
- Stacey, Judith. On Resistance Ambivalence, and Feminist Theory: A Response to Carol Gilligan. U: *Michigan Quarterly Review*, Vol. XXIX, No. 4, 1990, str. 537-546.
- Steinmetz, Katy. Q+A: Kimberlé Crenshaw. U: *TIME Magazine*, 195, no. 7/8 (Mart, 2020). <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a-sn&AN=141838309&site=ehost-live>.
- Thomasson, Ristin. *To make room for changes – Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*. The Kvinna till Kvinna Foundation. 2006. <http://www.peacewomen.org/node/90314>.
- Turnier, William et al. Redistributive Justice and Cultural Feminism. U: *The American University Law Review*, Vol. 45/5, 1996. (str. 1275-1322.). <http://www.aulawreview.org/>, dana 17.07.2013.
- West, Robin. Introduction to Research Handbook on Feminist Jurisprudence. U: West, Robin & Grant Bowman, Cynthia. (ur.). *Research Handbook on Feminist Jurisprudence* (str. 1-22). Cheltenham, UK/Northampton, MA. USA: Edward Elgar Publishing Limited. 2019. <https://doi.org/10.4337/9781786439697.00007>
- Žarković, Tatjana & Gaković, Jelena. Women's Peace Activisms. U: Ždralović, Amila et al (pr.). *What is the Gender of Security? 20 years of the Security Council Resolution 1325 'Women, Peace and Security' and its implementation in Bosnia and Herzegovina* (str. 111-131). Sarajevo: Sarajevo Open Centre i OSCE. 2020.
- Ždralović, Amila & Rožajac – Zulčić, Mirela. Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost. U: Zaharijević, Adriana (ur.). *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (str. 390-415). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH. Fondacija CURE.
- Ždralović, Amila et al. Introduction: What is the Gender of Security 2.0?, U: Ždralović, Amila et al (pr.). *What is the Gender of Security? 20 years of the Security Council Resolution 1325 'Women, Peace and Security' and its implementation in Bosnia and Herzegovina* (str. 11-25). Sarajevo: Sarajevo Open Centre and OSCE. 2020.
- Ždralović, Amila & Popov Momčinović, Zlatiborka. *Activisms on the Margins: Capacity Assessment in Ten Selected Women's Organizations*. Sarajevo: Fondacija CURE. 2019.